

GEOGRAFIYALÍQ OBYEKT ORNÍN BELGLEWSHI TOPONIMLER

Saliyev E.P, Jumatov J.B.

*Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq
institutı*

Geografiyalıq atamalar arasında kelip shıǵıwı menen geografiyalıq obektin mánzilin, yaǵniy geografiyalıq ornına, huqıqiy jaqtan mámleket orayına salıstırmalı jaylasqan ornın kórsetiwshi, belgilewshi atamalar topari bar. Olardı kóbinshe, orientlewshi yaki mánzildi anıq kórsetiwshi toponimler dep ataydı. Bunday atamalar geografiyalıq obektin jaylasqan ornına salıstırmalı kóbinshe ózinemas juplıq payda qılǵan. Maselen, Jańa Zellandiya, Arqa hám qubla atawlar, Turkiya hám Gretciya aralıǵında jaylasqan Arqa hám Qubla Sporada atawları, Qıtaydaǵı Pekin (Arqa paytaxt) hám Nankin (Qubla paytaxt) Yaponiyadaǵı Tokio(Shıǵıs paytaxt) hám AQSH taǵı shtatlar Arqa hám Qubla Karolina, Arqa ham Qubla Dakota, Verjiniya hám batıs Verjiniya, Arqa, Qubla hám Shıǵıs Qıtay teńizleri, Qazaqstandaǵı Qubla, Arqa , Batıs hám Shıǵıs Qazaqstan walayatlari. h.t.b.

Geografiyalıq kartalarga itibar berilip qaralsa, **Tripoli** (grekshe-úsh qala)qalası ekew, olardı bir-birinen parqlaw ushin arablar, házirde Liviya paytaxtı esaplanǵan Tripoli qalasin Trabulusal- batıs(batıs Tripoli), Lubnondaǵı Tripoli qalası bolsa Trabulusaw-Sham(Shıǵıs Tripoli) dep ataydı. Áyyemde Liviya paytaxtı Tripoli qalası ornında Finikiyalılar kaloniyası Ia qalası bolǵan. Kiyinsheli olardıń Ia Sabrata hám Leptis-Magna kaloniyaları birgelikte Tripoli dep atalǵan. Mánzil belgilewshi xarakterge iye bolǵan atamalar toparına Pereneya yarım atawınıń batıs bóliminde jaylasqan **Tragalgar** tumsıǵı atamasında kiritiw múmkin. Trafalgar tiykarında arabsha, Trafal-batıs(batıs tárep) sózinen alınǵan. Tariyxiy maǵlıwmatlardan belgili, Angliya flodi admeral Nelson generallıǵı qol astında Trafalgar tumsıǵı janında, frank-ıspan teńiz flodi ústinen jeńiske erisken. Sonıda aytıp ótiw kerek , bul tariyxiy jeńis sharapatına London qalasındaǵı eń úlken maydanlardıń birine Trafalgar atı berilgen.

Montevideo - Qubla Amerikadaǵı Urugvay mámleketi paytaxtı. Qalanıń bul at penen atalıwınıń qızıqlı tariyxı bar. Orta ásirlerde ispan kartogrifları tárepinen ashılǵan jerlerdegi tawlar kóbinshe rim sanları menen belgilengen. 1520 jılı La-Plata qoltıǵında sayaxatshi F. Magellan tárepinen anıqlanǵan taw atı kartaǵa Montevideo dep jazılǵan. Partugalsha, monte-taw, VI-latinsha altı sanı, de-qosımsha, O-ıspan tilindegi oriente(shıǵıs) sóziniń qısqartılǵan kórinisi.

“GEOGRAFIYA – KELESHEKKE KÓZ-QARAS”

atamasındaǵı Respublikalıq kólemdegi ilimiy-teoriyalıq konferenciya

Demek, atama dáslep “altınshi taw(shıǵıstan yaǵı batıstan)” degen mánisti bildirgen.

Evropa, Afrika hám aziya kontenentleri tutasqan aymaqta jaylasqan Orta teńiz atı onıń geografıyalıq ornın kórsetedi. Grekler, teńizdi aymaqlar aralıǵında jaylasqanlıǵı hám orentir wáziypasın atqarıwı múmkinligin esapqa alıp onı Mediterraneo- “orta teńiz” dep ataǵan. Teńiz orta ásirlerden berli usı at penen belgili bolǵan, áyyemgi shıǵıs dereklerinde teńizdi Shom teńizi, Rum teńizi, Margib teńizi depte ataǵan. **Ikvador** mámleketi atıda, onıń ikvator, yaǵniy jer sharin ekige arqa hám qubla yarım sharǵa ajratatuǵın aylanba sızıq ótetuǵın aymaqta jaylasqanlıǵın kórsetip beredi. Sol sebepten, 1830 jilda payda bolǵan gáresiz mámlekette Ikvator ati berilgen. Qazaqstan hám Qirgızstan kartasında Kungay hám Teriskay kibi aralıq belgilewshi(orentirlew) orografik terminlerdi ushratiw múmkin. Kungay Alataw-quyash nurı kóp tusetuǵın, qublaǵa qaraǵan-kungay tawlar, Terskay Alatawı- quyash túsıptuǵın, quyash nurı az kem tusetuǵın , quyashqa qarsı-terskay tawlar.

Bizge belgili kóp xalqlar óz watanların, jerlerin dunya orayında qiyaslaǵan. Maselen, áyyemgi inkler imperiyası hám onıń paytaxtıńın atı tap usı kórniste payda bolǵan. Olar óz mámleketin **Tuyantisyúyo**-“dunyanıń tórt tárepın belgiliytuǵın mámleket”, paytaxtı bolsa **Kwsko** – yaǵniy “kindik”, aniqlawı dunyanıń orayı dep ataǵan. Bunday dastúr qıtaylar ushında ózine mas bolǵan. Olar áyyem zamanlardan berli óz mámleketin **Shjungo**- “ortadaǵı mámleket” dep ataǵan. Tinish okeani qubla-shıǵısta Pasxa atawı bar. Atawdı 1722 jılı gallandiyalıq teńizshi Y. Roggeben Pasxa kúni ashqan hám xristianlar bayramı húrmetine Pasxa atawı dep ataǵan. Áyyemde atawdı tubjoy xalqı óz jerlerin **te-pito-te-xenya** “ Jer kindigi” yaki **Mataki-te-rangi** “ aspandı kóriwshi kush” dep ataǵan. Olar dunyanıń eń úlken okeanınıń sheksiz suwları arasında bir kishi jerlerin sonday oylaǵan edi.

Bir topar toponimler bar, olar geografıyalıq obektin alıs shetki aymaqlarda jaylasqanlıǵın kórsetedi. Maselen, Batis Sibirdiń arqa bóliminde jaylasqan **Yamal** yarım atawı,nenec tilinde “jerdiń sheti, jerdiń aqırı” degen mánisti bildiredi. Pereneya yarım atawınıń shetki arqa-batıs jaǵalarında jaylasqan tumsıq **finisterre** (latinsha finis- shetki, aqırǵı” hám terra-jer) dep ataǵan. Usıǵan uqsas atama, Afrika materikinde eń shıǵıs noqatı esaplangan- **Xafun**(arabsha, ras-xafun- shetki tumsıq”) hámde Karnuoll yarım atawınıń qubla-batısındaǵı tumsıqqa hám **lenbs-inb**-“jerdiń aqırı” degen at berilgen.

Sonıda aytıw kerek, tiykarinan dunya aymaqlarındı atamaları tiykarında hám olardıń teretoriyalıq jaylasıwın belgilewshi mánisler bar. Geografıyalıq

“GEOGRAFIYA – KELESHEKKE KÓZ-QARAS”

atamasındağı Respublikalıq kólemdegi ilimiy-teoriyalıq konferenciya

obektiń jaylasıwı, orınıń mánisin bildidiwshi toponimler keń tarqalğan. Olardıń kópshiligi jaqsı tanıs hám áyyemnen qollanılıp kelinedi.

Paydalanılğan ádebiyatlar:

1. Xasanov X. Geografiyalıq atamalar siri. Tashkent, 1987-jil.
2. Qoraev S. Toponimika O`zbekistanda, Tashkent 1991 -jil
3. G`ulomov P. Jo`g`rofiy atamalar ha`m tu`sindirmeler so`zligi. Tashkent 1994-jil.
4. Seytniyazov K. Toponimika pa`ni boyınsha oqıv-metodikaliq qollanba. No`kis.2001-jil.
5. Сейтнийазов, К., Салиев, Е. (2020). Географиялық атамалар хэм олардың пайда болыў себеплери. Республикалық Илимий теориялық онлайн конференция, 1(1), 66-68.
6. Iskenderov A.B., Saliev E.P., Jaksimuratov A.B. Qaraqalpaqstan geografiyası sabađında Aral teńiziniń geografiyalıq úyreniliw tariyxi //Anıq va tabiiy fanlarni masofaviy o`qitishning dolzarb masalalari. – 2023. – №. 11-3084. – С. 150-153.